

- ANTAL Z. – PERCZEL GY. 2005: Szemelvények tanszékünk történetéből. – In: PERCZEL GY. – SZABÓ SZ. (szerk.): 100 éve született Mendöl Tibor. Trefort Kiadó, Budapest. pp. 13–53.
- BARTOS-ELEKES ZS. 2009: Geográfusképzés a Kolozsvári Egyetemen (1874–1919). – Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 18. pp. 36–43.
- BROGIATO, H. P. 2005: Geschichte der deutschen Geographie im 19. und 20. Jahrhundert. – In: SCHENK, W. – SCHLIEPHAKE, K. (szerk.): Allgemeine Geographie. Perthes, Gotha. pp. 41–81.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- GYÖRI R. 2020: Mendöl Tibor (1905–1966), a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszékének alapító professzora. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 363–379.
- GYURIS F. 2020: Variációk egy témára. Hunfalvy, Lóczy és Czirbusz földrajz-felfogásának nemzetközi kontextusa. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 144. pp. 348–362.
- HAJDÚ Z. 2020: Czirbusz Géza (1853–1920) – Megemlékezés a tudós tanár halálának 100. évfordulójára – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. – Földrajzi Közlemények 143. pp. 223–235.
- SCHELHAAS, B. – HÖNSCH, I. 2001: History of German Geography: Worldwide Reputation and Strategies of Nationalisation and Institutionalisation. – In: DUNBAR, G. S. (szerk.): Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey. Kluwer, Dordrecht. pp. 9–44.
- SZABÓ J. 1980: Hunfalvy János. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 196 p.
- WITHERS, C. W. J. 2001: The Formalization and Institutionalization of Geography in Britain since 1887. – In: DUNBAR, G. S. (szerk.): Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey. Kluwer, Dordrecht. pp. 79–119.

CZIRBUSZ GÉZA (1853–1920) – Megemlékezés a tudós tanár halálának 100. évfordulójára

Bevezetés – Család, középiskolai és egyetemi évek

CZIRBUSZ GÉZA 1853. szeptember 17-én született Kassán. Két nap múlva megkeresztelték a Szent Erzsébet Dómban, a keresztségben a „Geyza, Konstantínusz” nevet kapta. Kétnyelvű (magyar, német) családban nőtt fel. A család vallásilag megosztott volt körülötte (sátoraljaiúj helyi önéletrajza szerint lutheránus lelkész, katolikus tanító egyaránt volt a szélesebb rokonágban). Középiskolai tanulmányait az akkori Északkelet-Magyarország egyik elitképzőjében, kassai premontrei főgimnáziumban végezte, általában kiváló eredményekkel. Egyetlen gondját a testnevelés jelentette. Az egész későbbi élete, látásmódja szempontjából fontos, hogy a Fő utca 127-ben született. Ebben az utcában volt a premontrei főgimnázium és templom is. Czirbusz az akkori ország egyik legszebb, leginkább rendezett, legigényesebb városi környezetéből indult.

1873 őszén a Budapesti Tudományegyetemre iratkozott be. Czirbusz a formálódó egyetemi földrajzoktatás első szakképzett geográfusai körébe tartozott, Hunfalvy János tanítványa volt, akit egész életében szeretett és nagyra becsült mesterének tartott. Nem csak az egyetemen

tanult, de a frissen megalakult Magyar Földrajzi Társaság munkájába is bekapcsolódott. Német és francia nyelvtudása lehetővé tette, hogy több irányba, a szakirodalom viszonylag széles körében tájékozódjon. Hunfalvy széles körű földrajzelméleti és földrajztörténeti munkássága inspirálta, hogy a nemzetközi földrajztudományban lejátszódtó vitákról, folyamatokról önálló képet alkosson a maga számára.

Elhivatottságból és a létbiztonságra való törekvés miatt még egyetemi hallgatóként, 1874-ben belépett a piarista rendbe. A belépésében szerepet kaphatott az is, hogy egyetemi professzorai között három piarista is volt. A teológiát „esti tagozaton”, magánúton végezte, 1878. július 20.-án szentelték pappá.

Czirbusz életének és tudományos munkásságának két szakasza

A földrajztudományba teljes egészében befogadott „tudós középiskolai tanár”

1875-ben kezdte meg középiskolai földrajz-tanári működését a rend kecskeméti gimnáziumában. Tanári vizsgáit csak 1883-ban tette le

földrajzból, majd 1890-ben német filológiából. 1875-1910 között a piarista rend tucatnyi középiskolájában tanított. Ez a szinte folyamatos költözés azzal járt, hogy nagyon jól megismerte a korabeli Magyarország egész területét, a népesség valódi etnikai, társadalmi, gazdasági helyzetét.

Az oktatás mellett folyamatosan kutatott és publikált, széles körben elismert és elfogadott lett a földrajztudományban, a néprajzban, de szépíró, sőt opera szerző is volt. Czirbusz már egyetemi hallgatóként rövid írásokat jelentetett meg különböző (ismeretterjesztő, politikai) jellegű és igényű lapokban, majd főleg turisztikai útleírásokat, kisebb „természeti képeket” vidéki újságokban. A Földrajzi Közleményekben 1879-ben (tehát az egyetem befejezése után viszonylag rövid időn belül) jelent meg az első tudományosnak tekinthető írása „A népek átalakulása” címmel. A későbbiek szempontjából érdemes idézni az „irodalom-áttekintő” tanulmány önmagá felfogására megfogalmazott legalapvetőbb következtetését: „Az ember a természeti törvényeket kiismerheti, hasznára fordíthatja, de azokat megszüntetni vagy őket más irányba terelni, sohasem fogja. Földhöz kötött lény marad minden kulturája mellett, s részt veszen mindenkor földi hazája jó és balsorsában”. (FK. 1879)

Doktori értekezését a délmagyarországi bolgárok ethnográfiájából védte meg, s a kis kötet németül is megjelent Bécsben.

BALBI ADORJÁN (1782–1848) „világföldrajzának” lefordítására Czirbusz SZABÓ FERENC nagybecskereki plébánosól kapott megbízást, aki önálló és fontos könyvsorozatot jelentetett meg „Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár” sorozattal. Czirbusz felismerte, hogy nem lenne értelme lefordítani a már anyagában elavult sorozat köteteit, hanem alkotó módon állt hozzá, részben átszerkesztette, átírta, modernizálta az eredeti művet. A Szabó Ferenc által kiadott könyvsorozat 63-67. köteteként 1893-1903 között megjelent világleírás összesen hét vaskos kötet, mert a 4. és az 5. részt két kötetben adták ki.

A „Magyarország a 20. évszázad elején” című monográfiája valójában a századfordulós Magyarország átfogó feldolgozása. A természeti földrajzi rész erős kritikákat is kapott, a társadalmi fejzetekről alapvetően eltérő – politikai alapállások bázisán – értékelések jelentek meg, országos napilapokban. A „Nyugat” folyóiratban megjelent méltatása szerint: kiemelkedő jelentőségű mű, THIRRING GUSZTÁV a hibákra, pontatlanságokra hívta fel a figyelmet a Közgazdasági Szemlében megjelent ismertetésében.

Középkolai és egyetemi tanári pályafutásának „váltása” időpontjában, de még „főgimnáziumi tanár” titullal jelent meg 1910-ben a „Nemzetek alakulása – anthro-geographiai szempontból – kötete Nagybecskereken. Czirbusz egyszerre elméleti, történeti és recens folyamatokat vizsgál. A szerteágazó megközelítései közül a leginkább tanulságos az, hogy nyugtázta (korántsem egyedülként), hogy a korszak alapvetően megváltozott, az USA szerepének felértékelődése visszafordíthatatlan, s egyben sok társadalom számára példa is.

A piarista szerzetes, középiskolai tanár vidéki tagként (a teljes tagság által választva) bekerült a Társadalomtudományi Társaság vezetésébe, majd Budapestre kerülve már „fővárosi” szereplőként is megerősítették tagságát. Czirbusz képes volt együttműködni a polgári radikálisokkal, liberálisokkal is. A magyar szociológia története „számon tartja” tudományos munkásságát.

A természettudósok által „lenézett” és „kiközösített”, a társadalomtudományokban elismert egyetemi tanár

A modern magyar „emberföldrajz” kialakulása (nem teljesen elszakadva a történeti államisme hagyományoktól) hosszú, éles vitákkal, szembenállásokkal kísért folyamatként játszódott le. Ezeknek a vitáknak a lényege némileg leegyszerűsítve abban foglalható össze, hogy a vitázó felek eltérő módon ítélték meg, a földrajztudomány filozófiai, tudományelméleti alapkérdéseit, nevezetesen, hogy milyen felfogásban tetelezhető az ember (a társadalom) és a természeti környezet közötti kapcsolatrendszer, a földrajztudomány elsősorban, avagy kizárólagosan természettudomány, netán meghatározóan társadalomtudományi jellegű diszciplína, avagy azzá kell-e válnia, illetve kétarcú, dualisztikus tudomány. Az alapkérdés valójában az volt, hogy az embert, illetve a társadalmat mineműségében, milyen módon és mértékben tegye a földrajztudomány saját szerves kutatási tárgyává, miképpen fogalmazza meg velük szemben feladatait.

1908-ban LÓCZY LAJOS önszántából elhagyta az egyetemet (bár egyetemi tanári címét megtartotta), miután sikeresen pályázott a Magyar Királyi Földtani Intézet élére. Lóczy úgy vélte, hogy ő jelölheti ki az utódát volt tanítványa és követője CHOLNOKY JENŐ kolozsvári professzor személyében, de a Kar választása (nagy szavazattöbbséggel) CZIRBUSZ GÉZA piarista

szerzetes, középiskolai tanárra esett. Nem Czirbusz generálta a folyamatokat (akkor éppen Nagybecskerekén volt középiskolai tanár), de annak révén, hogy megkeresésre beadta az egyetemi tanári pályázatát (ahogy ő fogalmazott biztatásra felemelte a fejét), kihívta maga ellen a „budapesti földrajzos elit” nagy részét. Czirbusz korántsem érdemtelenül, nagy és valós tudományos teljesítmény nélkül került a professzori székbe. Tíz év alatt jelentős munkákat publikált, melyeknek összetevői és eredményei vitatottá is váltak mind életében, mind pedig halála után.

Ha egyetemi tanári időszakának tudományos teljesítményét a megjelent kötetek bázisán elemezzük, akkor a „korszakkezdő” tudományfilozófiai, -elméleti, -történeti monográfiáját és a „korszakzáró” három kötetes emberföldrajzát kell értékelnünk.

Az 1912-ben megjelent „Nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták” monográfiája, melyet már „az egyetemes összehasonlító geográfia nyilvános rendes egyetemi tanáraként jegyzett az egyik legsajátosabb, legbonyolultabb, sok szempontból a legellentmondásosabb, de korántsem érdektelen (ahogy egyesek a korszakban láttatni akarták) és nem értéktelen alkotás. Nem rejtegeti felfogását, hanem túlságosan is direkt módon megfogalmazta az „Útravaló” keretében. Azzal a felfogással kíván vitatkozni, amely a „történelemből hisztorizmust, a szociológiából szocializmust, a geográfiából geográfizmust csinált”.

Czirbusz teológusként, papként, szerzetesként (Biblia-ismerőként), filozófiailag képzett gondolkodóként nem lehetett ellensége a természetnek, a Földnek. Ahogy többször és több helyen érzékeltette, hogy a Föld is Isten teremtménye, de hozzá kell tenni, hogy az Úr az Embert teremtette saját képére és hasonlatosságára, és „indította el” földi pályáján a teremtési folyamat koronájaként.

A három kötetes „anthropogeographia” (1915-1919) egységes alapállást tükröz, de folyamatosan elkövet egy alapvető hibát: a filozófiai jellegű és célú általánosításokat többször olyan alacsony szintű kitételek követik, amelyek miatt támadhatóvá vált. A „Geopolitika” különösen fontos, több tekintetben nemzetközileg is az első összefoglalása a kérdéskörnek.

Az 1911-12-től 1917-1918-ig meghirdetett egyetemi előadásaiban központi szerepet kapott

a történeti, politikai és gazdasági földrajz, de a különböző regionális folyamatok elemzését is felvállalta.

Elhatalmasodó szív- és érrendszeri betegsége miatt lényegében 1919-től már csak korlátozott tevékenységekre volt képes. 1920. július 10-én hunyt el, halálát nem kísérte osztatlan földrajzos társadalmi részvét.

Összefoglalás

A formálódó modern magyar társadalomföldrajz egyszerre küzdött a kialakulás elméleti kihívásaival és gyermekbetegségeivel, a történeti szituáció sajátosságaiból fakadó nemzeti feladatvállalások terheivel, sőt kényszereivel, az intézményesülés személyi problémáival. A szélesebb értelemben vett földrajztudomány, a rokonszomszágok a változást, átalakulást egyaránt válságként éltek meg. A tudomány- és társadalomfilozófia több jeles egyéniségének a figyelmé a földrajztudomány felé fordult az 1910-es évektől kezdve.

Nem CZIRBUSZ GÉZA volt az egyetlen geográfus, aki a 20. század második évtizedében felvállalta az önmagát egyre mélyebb személyi ellentétekbe, tudományos és erkölcsi válságba „vitázó” földrajztudomány tudomány-rendszer-tani, ismeretelméleti kérdéseinek a tárgyalását. Czirbusz mellett DÉKÁNY ISTVÁN és FITOS VILMOS munkássága érdemel kiemelt figyelmet. A két filozófus-geográfus a geográfia filozófiai alapkérdéseire direkt módon kereste a választ. Fitos megítélése szerint (FK 1917): „...a geográfia ismerettani kérdései mostanáig sem nyertek elfogadható megoldást”. A geográfia mibenlétének megítélése nem csak a földrajztudósok belügye, hiszen a válasz visszahat a középiskolai és egyetemi oktatásra is. Fitos nem csak Czirbuszsal, de a földrajztudomány történeti, elméleti-történeti és elméleti kérdéseit éppen rendszerezni kezdő TELEKI PÁLLal is vitába került.

A „Czirbusz-ügynek” hatása volt arra, hogy az MFT TELEKI PÁL javaslatára létrehozta Gazdaságföldrajzi Szakosztályát, s arra is, hogy a Magyar Néprajzi Társaságon belül létrejött az Emberföldrajzi Szakosztály és 1921-től megjelentette folyóiratát „Föld és Ember” címmel.

HAJDÚ ZOLTÁN